

ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱԹԵՐԹ

ԻԸ. ՅԱՐԻ 1914

Տարեկան 15 ֆր. ոսկի — 6 րբ.:
Վեցամսեայ՝ 8 ֆր. ոսկի — 3 րբ.:
Մեկ թիւ կարժե 1-50 ֆր. — 70 կ.:

Քիտ 3, ՄԱՐՏ

ԿՐՈՆԱԳԻՏԱԿԱՆ

ԿՐՈՆԻ ԺԱՐՈՒՄԸ ԵՒ ԳԻՏՈՐԱՆՈՒ-
ԹՐԻՆ

ԸՆՏ ՀԱՄԵՄԱՆԱԿԱՆ ԿՐՈՆԱԳԻՏՈՒԹԵՐԹ

յն վերնագիրը թերեւս մեր ընթերցողներուն ոմանց զարմանքի առիթ տայ կարծեցնելով թէ ստով "Հանգէս Ամսօրեայ" ինք զինքը Հայագիտութեան սահմանէն խուտորելու վտանգին մէջ կը գնէ: Իրողութիւնը պիտի ցուցնէ, որ այսպէս կարծողները կը սխալին. ոչ հրապարակական վիճախօսութեան եւ ոչ ալ Հանդէսը համայնագիտարանի վերածելու մարմալ ունինք. ինչ որ անցեալ տարի գրգռած մանաւանդ մեր Ամանուկի վրայ կատարած քննութիւններէն Հայ գիտաբանութեան մասին խոստացած ենք, անկէ քայլ մ'իսկ չենք ուզեր շնորհիւ Յակայն ով որ ներկայ կրօնաքննութեան (Religionsforschung) վրայ փոքր ի շատե գա-

ղափար ունի, շնոր կարծեք թէ վարկեան մ'իսկ վարանի մեզի հետ հաստատելու թէ ինդիքը կարծուածէն աւելի փափուկ եւ ծանր է: Արօնաքննական ուսումնասիրութիւններու ընթացքին մէջ պիտի ստիպուինք շոշափել այնպիսի խնդիրներ, կատարել Համամասութիւններ եւ հանել եզրակացութիւններ, որոնք շատ դուրս աւանդալիշ գաղափարներու եւ մեկնութիւններու կրնան տարուիլ, եթէ յառաջորդն արդէն ընթերցողն ծանօթ չըլլայ կրօնի գիտութեան ներկայ կացութիւնը եւ թէ ինչ է կրօնի եւ առասպելախօսութեան կամ դիցաբանութեան կրօնագիտական (religionswissenschaftlich) այս նրկու ամենամեծ իրողութիւններու մասին մեր ունեցած յենակէտը: Անոր համար որպէս զի այսպիսի փափուկ հարցի մը մէջ սխալ չհասկցուիք թէ կրօնի կողմնակիցներէն եւ թէ միանգամայն ոչ կողմնակիցներէն հարկ համարեցանք նախ այն համառօտ աշխատութիւնը հրատարակել իբրեւ պատրաստութիւն յետագայ Հայագիտաբանական հետազոտութիւններու¹:

Հայ ազգին 1914 դարու պատմութեան ամենէն մեծ յառկութիւններէն մէկը դրուատած կ'ըլլանք, երբ ըսենք թէ տոյն դարու մէջ գրեթէ չէ եղած գրական եւ քաղաքակրթական շարժում մը, որուն մասնակցած չըլլան նաեւ

¹ Եւսոյ աւարտումն վերջը պիտի հրատարակենք Աւստրիական վրայ ընդարձակ ուսումնասիրութիւն մը, որուն տառադրե մեծաւ մասամբ արգելե պատրաստ է:

Հայերը՝ Սահայն դժբախտաբար գեթ կրօնա-
քննական հարցին մէջ շատ թեթեւամտօրէն
վարուեցան հայ մտաւորականները. Եւրոպայի
մէջ անկիւնը կրօնի հակառակ ձայն մը լուսելուն
պէս հաղորդուեցաւ հայ անփորձ ականջներու,
առանց միտ դնելու թէ քիչ մը վերջը անոր
հակառակ քանի մը ձայներ պիտի լսուին:
Այսօր հայ ազգին մէջ հակակրօնական հո-
սանքը այնչափ զորացած է, որ "ստոնա", կրօ-
նաքննութեան գրքեր իսկ կը գրուին ցուցնելու
համար թէ կրօնը մարդկային պատմութեան
դժբախտ մէկ երեւոյթն է, որ գիտութեան յա-
ռաքանալով իրը թէ տակաւ պիտի աներեւու-
թանայ: Ահա ճիշտ այս ծրագրով գիրք մը
այժմ առջեւն է գրուած Մ. Վարանդեանէ՜,
որ ինչպէս յայտնի է Դրօշման՝ Հայ Դաշնակ-
ցականութեան պաշտօնական թերթին խմբա-
գրութեան է: Իսկ Դոկա. Տաղաւարեանի գրելով՝
Հայերն ալ կը մտնեն "Lubbock"ի կրօնական
բարեբընութեան աղիւսակին մէջ, անշուշտ
հակակրօնական դատին վրայ իր փաստ մըն ալ
հանկընդեն նպատակաւ: Բայց թէ Դոկա. Տա-
ղաւարեան իր ուրիշ կողմանէ արդէն ծանօթ
դասական "գոյգէ", ներով կրնայ երբեք իր
ցանկացածին հասնիլ, այս խնդիր է: Կը ցա-
ւինք, որ Դոկաւորին բովանդակեալութիւնը
(Unwissenschaftlichkeit) այնչափ զգալի է, որ
ստիպուած ենք աշխատութեանս մէջ եւ ոչ իսկ
նկատողութեան առնուլ իւր գիրքը: Իսկ Մ.
Վարանդեանի գրքին մասին առ այժմ ըսելիք
մը չունինք, անով պիտի զբաղինք գործքին մէջ:

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

Համեմատական կրօնագիտութեան իմաստ փոյս ընդհանրապէս:

Համեմատական կրօնագիտութիւն կ'անուա-
նուի ընդհանրապէս այն գիտութիւնը, որուն
քննութեան նիւթը կը կազմեն կրօնական իրո-
ղութիւններն ու երեւոյթները: Գաղղիացիի կրօ-
նաիրոյցները կ'անուանեն նաեւ "կրօններու հա-
մեմատական պատմութիւն", (= Histoire com-
parée des religions), "Կարեւոր սովորութիւն ե-
ղած է նաեւ պարզապէս կրօնագիտութիւն յոր-
ջօրջումը, որուն մասին ընթերցողը կրնայ հա-
մեմատել" Archiv f. Religionswissenschaft

1898, I, S. 1., Chantepie de la Saussay, Lehrbuch der Religionsgeschichte 1905, S. 5 եւ C. P. Tiele, Grundzüge der Religionswissenschaft, ուր սակայն բառս աւելի
կրօնի փիլիսոփայութիւն իմաստ ունի¹:

Համեմատական կրօնագիտութիւնը իբրեւ
այսպիսի 1917 թ. դարու ծնունդ է. ի հարկէ
անկէ յառաջ կրօնով զբաղող գիտնականներ
չէին պահել, մանաւանդ թէ միջնադարեան քի-
տութիւնը գերակշռօրէն կրօնական էր, սակայն
նախընթաց դարերու կրօնաքննական ուսումնա-
սիրութիւնները աւելի յայտնեալ՝ կ'ուզէինք
ըսել, քրիստոնէական կրօնին շուրջը կը
դառնային, միշտեւ համեմատական կրօնագի-
տութիւնը կրօնով կը զբաղէ առանց դրա-
կանապէս քրիստոնէութիւնը նկատողութեան
առնուլ. վստահ իւր աղբիւրը ոչ թէ քրի-
ստոնէական յայտնութիւնն է, այլ բոլոր ազգե-
րու մէջ երեւան եկած գլխաւորաբար նախա-
պատմական նկարագրով կրօնական երե-
ւոյթները, զորոք յորինուածական քննութեան
կ'ենթարկէ, անոնց վրայ պատմափիլիսոփայական
առողջ տեսութիւն մը ստանալու համար: Կրօ-
նական երեւոյթ ըսելով այն ամէն հոգեկան
իրողութիւնները կը հասնիաք, որոնք բարոյա-
կան, ընկերական, գեղագիտական եւ քաղաքա-
կան երեւոյթներէ ետպէս կը տարբերին. իրո-
ղութիւններն են, որոնցմով մարդ կամ իւր՝
գերմարդկային անձնաւոր զօրութեան մը ունե-
ցած հաստքը կ'արտայայտէ եւ կամ ինք զինքն
այնպէս մը կը կանոնաւորէ, որ երկակողմնի
յարաբերութիւնը շխանագրի: Ինչպէս կը սես-
նուի, համեմատական կրօնագիտութեան սահ-
մանէն դուրս կը մնան նոյն իսկ կրօնի ընա-
զանցական արժէքին եւ պատմական այս
կամ այն կրօնին ճշմարիտ ըլլալուն
հարցերը: Առաջնոյն լուծումը կու տան
կրօնի փիլիսոփայութիւնն ու քննադատութիւնը,
երկրորդը կը վերաբերի աւելի քառագոյնու-
թեան, որոնք երբեք ալ իրենց սկզբունքներով
եւ մեթոդով ետպէս տարբեր են մեր գիտու-
թեանէն:

¹ Խ. Թովհանեանի 1. Դասաներգի գիտու-
թեան նախորդ մէկ յօդուածին թարգմանութեան մէջ՝
(Հմտ. Իմիւնէս Ազգայ. Ժողովածու, Հատ. Է, Մոսկուա,
1908, էջ 59—74) Vergleichende Religionswissenschaft
թարգմանեալ է համեմատական կրօնագիտութիւն, զոր մեր
ալ գործածած ենք (Հմտ. "Հանդ. Ամս. 1918, թ. 8.),
բայց այժմ աւելի պատշաճ կը զատնէք համեմատական
կրօնագիտութիւն, որ բառական թարգմանութիւնն է թէ
գերմանականին եւ թէ անգլիական "Comparative science
of Religion"-ի:

¹ Մ. Վարանդեան, Կրօն եւ Գիտութիւն. Կ. Պո-
լիս 1912:

² Դոկա. Տաղաւարեան, Հայոց հին կրօնները, 1909:

իսկ Կրօնապատմութեան (Religionsgeschichte) եւ Համմ. Կրօնագիտութեան մէջ այն տարբերութիւնն եւ միանգամայն աղբար կայ կրօնաց ըսել, ինչ որ պատմախոյններէ պատմութեան կամ պատմագիտութեան եւ պատմափիլիսոփայութեան միեւն կը հաստատուի: Պատմութիւնը արդիւնք է մարդ անհատ. ներու ինքնորոշ եւ ազատ համագործակցութեան, որ կրնայ յառաջ գալ կամ մարդկային արտաքին ուժերու ընդհամարմբ եւ կամ քաղաքակրթական ներքին ազդակներով: Բայց մարդկային համագործակցութեամբ յառաջ եկած ամեն փոփոխութիւն թէ ժամանակագրօրէն եւ թէ աշխարհագրօրէն սահմանաւոր է եւ մասնական. Հայաստանի մէկ անկիւնը գործուածը բովանդակ մարդկութեան կողմանէ չէ գործուիր: Ուրեմն պատմագիտութիւնը իւր նպատակին հասած կ'ըլլայ, եթէ ազգային կամ քաղաքային մասնական երեւոյթներէ նոյնպէս մասնական երեւոյթներու յառաջադասութիւնը պատմաաշխարհօրէն պարզէ մեր առիւն, սկսելով այն ժամանակէն, ուր Նախապատմութիւնը (Prähistorik) իւր վերջակէտը կը դնէ: Մինչդեռ իբր կը փոփոխի, երբ ինդիւր պատմութեան փիլիսոփայութեան վրայ է, որ մասնականներու գիտութիւն չէ, թէ Յոյներէն ինչ պատմաբաններ մինչեւ Պարսկ-ներու դէմ, անտարբեր է պատմափիլիսոփայութեան համար, բայց թէ մի եւ նոյն պատմաբաններով ինչ փոփոխութիւններ յառաջ եկան մարդկութեան ընդհանուր զարգացման մէջ, այս Ֆարցը մէկն է այն Ֆարցերէն, որոնց ամբողջութիւնը Պատմափիլիսոփայութեան բովանդակութիւնն է: Պատմափիլիսոփայութեան առարկան մասնականներէն վերացուած եւ միանգամայն անոնց հիմը կազմող ընդհանուրն է. այն, ինչ որ մարդկութեան կեանքին համար արժէք մը ունի, ինչ որ անոր քաղաքակրթութեան յառաջդիմութեան զարկ մը տուած է: Ահա այսպիսի է նաեւ Կրօնապատմութեան եւ Կրօնագիտութեան մէջ եղած տարբերութիւնը. առաջինը պաշտօնն է մասնական կրօններուն պատմաաշխարհակալ նկարագրութիւնը, իսկ Համապատմական Կրօնագիտութիւնը համամասնութեան օրէնքով կ'աշխատի նոյներուն մէջ տիրող ընդհանուր օրէնքներն ու իրականութիւնները երեւան բերել կրօն ընդհանուր պատմագիտօրէն գնահատելու համար: Համամասնական Կրօնագիտութեան մեթոդն է ներածական-համադրական (in-

ductiv-synthetisch). Կերածօրէն ., պիտի քննէ կրօնական երեւոյթներուն արժէքն ու վաւերականութիւնը. ք. զանոնք իրարու հետ պիտի համեմատէ. Գ. հաստատուած համեմատութեան արդիւնքներու վրայ՝ մասնանշիչ պիտի ընէ բարեշքման կամ զարգացման ընդհանուր օրէնքներն ու այն արտաքին պատճառները, որոնց ազդեցութիւնը կրօնական զարգացման մէջ մշտնէ եղած է: Սոյն ներածական ընթացքին պսակը կը կազմէ համադրականը, ուր ներածօրէն ստացուած կրօնագիտական սկզբունքներու լուսոյ տակ՝ կը պարզուի ինքնին իսկ երեւոյթներուն ներքին էութիւնը եւ անոնց մարդկային տեսն նկատմամբ ունեցած արժէքն եւ կամ վնասը. վերջին կէտս կը շեշտենք, վասն զի կան կրօնական երեւոյթներ, որոնք մարդկային սեւը ազնուացնելէ եւ զարգացնելէ աւելի այլասերած եւ նոյն իսկ ստորնացուցած են: — Մեթոդին մասին Կրօնախոյզները ընդհանրապէս իրարու համաձայն են, միայն Գորէւ Գ'ալիլլա՝ եւ Հ. Պինար՝ նկատելով մասնաւոր քննուելի առարկաներուն առատութիւնը ամբողջը երեք մասնագիտական ճիւղերու կ'ուզեն բաժնել: Առաջինը կ'առուանէ Նուիրագրութիւնը (Hierographie), որուն պաշտօնն է երեւոյթները նկարագրել կամ որիշ խօսքով ցանկել, երկրորդը՝ Նուիրախօսութիւնը (Hierologie), որ զանոնք պիտի գտնուէ անոնց մէջ տիրող օրէնքներուն համաձայն. իսկ երրորդը Նուիրագիտութիւնը (Hierosophie), վերջնայ պաշտօնը կը համապատասխանէ մեր համադրականին:

Կրօնախոյններու մէջ իրական տարաձայնութիւնը այն տեսն կը սկսի, երբ ինդիւր նիւթը Համեմատական Կրօնագիտութեան նշանկէտն (Ausgangspunkt) է: Ո՞ր ազգերու կրօնը նկատելու է նախաորից կամ սկզբնակէտը կրօնաքննական ուսումնասիրութիւններու: Յայտն ընդհանուր պատմագիտութեան այն էր թէ քանի որ ազգախօսութեան ցուցուցածին համաձայն արդի վայրենի ըսուած ազգերը իրենց մեծամասնութեամբ ոչ այնչափ այլասերեալ որչափ մարդկութեան նախապատմական վիճակը ներկայացնող ժողովուրդներ են, կրօնագիտական խուզարկութիւններու գէթ գլխաւոր ելակէտը

1. Goblet D'Alviella, Transactions of the third international Congress for the history of religions. Oxford 1908. Հատ. Բ. IX, էջ 365.

2. H. Pinard: Quelques précisions sur la Méthode comparative, հմտ. Anthropos, 1910, էջ 534.

ասոնց կրօնական կեանքը միայն կրնայ
ըլլալ: Բայց նորեքս բոլորովին նոր տեսութիւն
մը յայտնեց Գ. Փուկար¹, որուն կարծեկից է
նաեւ Է. Նավիլ², ֆուկարի եւ Նավիլի կար-
ծիքով՝ կրօններու համեմատութեամբ գրական
ստղագ երեքութիւններու գալու համար իբր
հիմն առնելու չէ վայրենի կամ բնազգային
(Naturvolk) ժողովուրդները. վասն զի թէեւ
անոնց կրօններու մէջ նախաւոր տարրեր շատ
կան, բայց զանոնք ներկայիս միայն կը ձանձ-
նանք: Նոյն իսկ այս ծանօթութիւնը անգիտա-
կան է. վայրենիներու կրօնը, կ'ըսեն, որպէս զի
լաւ ձանշանը, իջ միայն հիմնապէս գիտնալու է
անոնց լեզուն, այլ եւ պէտք է անոնց կեանքը
անոնց կրօններու մէջ նախաւոր տարրեր շա-
մեմատութիւններու համար կրօն մը պէտք է,
որ թէ ամենէն հինն ըլլայ եւ թէ անոր գա-
րերու ընթացքին մէջ զարգացողութիւնը վա-
ւերագրներով ու յիշատակարաններով երաշ-
խաւորած ըլլայ: այսպիսի կրօն մը երկու գիտ-
նականներու համեմատ հիմնապատկանն է:
Սոյն տեսութիւնը բնաւ կողմնակից չունե-
ցու, որուն պատճառները յայտնի են. նախ
եգիպական կրօնը իւր հնութեան մէջ իսկ
յայտնի կը աննուի որ շատ աւելի մեծ զար-
գացման ենթարկուած է (բնականաբար տակն
դէպ ի այլասերում) քան հին բաբելոնականը,
ասուրականը եւ նոյն իսկ հռոմէականը: Եր-
կուրդ՝ երկու գիտնականներուն բնազգային
կրօններու ուսումնասիրութեան դէմ ըրած
առարկութիւնը բոլորովին անհիմն է. լսեցիք ինչ
կ'ըսէ այս մասին Պ. Էրենրայչ, որ Բերլինի
ամենէն հեղինակաւոր արոֆեոսօրներէն մէկն է:
"Եղած առարկութիւնը յառաջ արժէք մը ու-
նէր, բայց այսօր ոչ բարեբախտաբար: Նորա-
գոյն խաղարկութիւնները, որոնք արդիւնք են
մեծաւ մասամբ օւսեալ եւ տարրներով տեղա-
ցիներու հետ կենցաղավարող էւ անոնց լե-
զուն կատարելապէս տիրող անձինքներու, օժ-
տուած շատ անգամ գործիքներու" օր. համար
ձայնադրի առաւելութիւններով, մեզի գիցա-
բանական այնչափ լիառատ նիւթեր կը մատա-
կարարեն, որ անոնց հաստատութիւնն ու
ճշտութիւնն այլ եւս ասարկուիլ տակ չի կրնար
ձգուիլ³, Ստյոք է բաւական ժամանակ ինչպէս

կաթողիկէ նոյնպէս պահպանողական բողոքա-
կան գիտնականներէն շատերը քիչ թէ շատ
կասկածոտ աչքով նայեցան բնազգային խու-
ղարկութիւններու, բայց տակաւ տակաւ իրին
ճշմարտութեան անոնք ալ համոզուեցան: Մաս-
նաւորելով մեր խօսքը կաթողիկէներու վրայ,
յիշատակութեան արժանի են մանաւանդ W.
Schmidt, F. Hestermann եւ P. Cuvier Գիտու-
սները: Բնազգերու (Naturvolk) նկատմամբ
մանրամասնութիւնը գործիքի մարմնոյ մէջ. հոս
հարկ կը համարինք երկու գիտողութիւն միայն
ընել: 1. Բնազգային ցեղերու մէջ իրական վայ-
րենի եւ բարբարոս, այսինքն՝ քաղաքակրթօրէն
շատ ալլասերած ազգեր չեն պակսիր, բայց
ասոնք համեմատութեամբ քիչ են: 2. Մեծա-
մասնութիւնը նախապատմական քաղաքակրթու-
թեան մէջ քարացած ժողովուրդներ են ըսե-
լով, չենք ուզեր հաստատել թէ անոնց ներկայ
վիճակը նախապատմական անփոփոխ շարունա-
կութիւնն է ամէն տեսակէտով, մանաւանդ թէ
նորագոյն Նոյն իսկ ոչ վարտասցեալ ազգա-
խօսներու ընդհանուր փարդապետութիւնն
է թէ չէ եղած եւ չկայ ազգ մը, որուն քա-
ղաքակրթական կեանքին յառաջադիւս-
կան վիճակներու ցով ալլասերութիւնը
(Degeneration) անգոյ իր մը ըլլայ: Քաղա-
քակրթութիւն եւ ամենէն տեղաբացեալ բնազգերու
միջեւ տարբերութիւնն այն է, որ առաջինները
ինչպէս բարեշրջութեան (Evolution) կամ զար-
գացման նոյնպէս ալլասերութեան մէջ վերջնա-
նրէն անհամեմատ աւելի յառաջ գացած են,
բնազգերու մէջ քաղաքակրթօրէն ամենէն ան-
զարգացեալները կը համարուին բոլոր Պիլզ-
մէան ըսուած ցեղերը՝ Միքին Ափրիկէի
ւեւամօրները Անդամանները, Սեմանգները,
Նեգրիտները եւ մասամբ մը նաեւ Բուշմեն-
ները, որոնք իրենց մարմնոյն փոքրկութեան
պատճառաւ ամենց մարդկային սեռին մանկու-
թեան ցեղերը կը նկատուին: Շատ կէտերու մէջ
այս ցեղային կարգին կը վերաբերին նաեւ Ցաս-
մանացիներն ու հարուային Աւստրալացիները,
իսկ հիւսիսային Աւստրալացիները համեմատա-
բար նորագոյն գաղղականներն:

Համեմատական կրօնագիտութեան օգ-
նական գիտութիւններն են 1. Մախապատմու-
թիւն (Prähistorik), գիտութեան ընծայած-
ները նախամարդկային քաղաքակրթութեան բն-

1 G. Foucart: La méthode comparative dans
l'histoire des Religions, Paris 1909.

2 E. Naville: Journal des Savants, 1913, էջ
145—160, 215—220.

3 F. Ehrenreich: Allgemeine Mythologie und

ihre ethnologischen Grundlagen, Leipzig 1910, էջ 50
(Mythol. Bibliothek IV/1).

կրօններ են աւելի, այսպէս՝ մարդկային ոսկրներ, գերեզմաններ, զէնքեր, գործիքներ են վիմաբան-դաններ, բայց այս՝ կրօնագիտական տեսակէտէ ըստ իրեան չնչին կարծուած առարկաները շատ մեծ ծառայութիւն կրնան մատուցանել կրօնախօյսի մը, բաւական որ այնպիսին նախապաշարեալ չըլլայ եւ քննադատ ըսուելու չափ սրամտութիւն ունենայ: 2. Նախապատմութեան հետ սերտ կապակցութիւն ունի նիւթական ըսուած Մարդախօսութիւնը (materielle Anthropologie)՝ ասոր քննութեան առարկաներն են մարդկային մարմինն իւր՝ դարերու ընթացքին մէջ կրած ամբողջ փոփոխութիւններով, մարդկային ցեղերը, որոնց ազգակցութիւնն եւ ոչ-ազգակցութիւնը մարմնախօսական (soma-thologisch) որոշ նշաններով կ'որոշէ, եւ վերջապէս իրեն կը վերաբերի մարդկային եւ անասնային մարմիններուն տարբերութիւններն ու նմանութիւնները ցուցնելը: 3. Նուազ կարեւորութիւն չունինաւ համեմատական լեզուագիտութիւնը, որ յառաջագոյն մինչեւ իսկ համեմատական կրօնագիտութեան մայրը կը նկատուէր: Եթէ էլ այս չափազանցութիւն է, բայց գէթ այսչափը կը նշայ ստոյգ, որ առանց լեզուագիտութեան ինչպէս կարելի չէ որեւիցէ պատմաբնական գիտութիւն, աւելի եւս Համեմատական կրօնագիտութիւն: Կրօնական հաւատալիքներն ու պատմամեթոդները կ'արտայայտուին լեզուաւ եւ բառերով, եւ ցորչափ որ բառերը լեզուագիտութեան չեն ստուգաբանուած, եթէ ոչ անկարելի գէթ շատ գծուարին եւ կատարելապէս անոնց ներքը թափանցել: 4. Մեզի համար անհամեմատ աւելի նշանակութիւն ունի Ազգախօսութիւնը (Ethnologie), գիտութիւն մը, որ նահապետական մարդուն բայց մասնաւորապէս ընազգներու հոգեկան եւ նիւթական քաղաքակրթութեամբ կը զբաղի: Հոգեկան քաղաքակրթութեան տակ կ'ընթան բարոյք, սովորութիւններ, զեղոյթներ եւ կրօնական հաւատալիքներ, իսկ ինչ որ առօրեայ կեանքին գործածական առարկայ են, կը հային նիւթական քաղաքակրթութեան: Ազգախօսութիւնը ազգագրութիւն (Ethnographie) անուամբ մաս մ'ալ ունի, որուն պաշտօնն է վերոյիշեալ իրողութիւններուն պարզ նկարագրութիւնը: Բայց ազգախօսութիւնը այն ատեն միայն գիտական նկարագիր կը ստանայ, երբ իր առարկաները համեմատութեան կ'ենթարկէ, իրարու հետ ունեցած աղբյուրները կը քննէ եւ ստացուած արգիւնքներու հիման վրայ՝

քաղաքակրթական աղբյուրութիւններու եւ կամ կապակցութիւններու բարդ հարցերը կը լուծէ: Ահա այս կնճռոտ բայց միանգամայն մարդկութեան զարգացման պատմութեան համար կենդանական նշանակութիւն ունեցող ինգրիւններն գէթ կարեւորները նաեւ մասնագիտորէն, հետազոտելու նպատակաւ գոյութեան իրաւունք ստացան Համեմատական կրօնագիտութիւնը, Ընկերախօսութիւն (Soziologie) եւ վերջերս նաեւ ազգերու Հոգեխօսութիւն (Völkerpsychologie): Ի հարկէ եղած են ազգախօսներ, որոնք սոյն մասնագիտութիւնները իրեն գիտութիւն չեն ուզած ծանշնայ, բայց զկաւորաբար Համեմատական կրօնագիտութիւնը ներկայիս այնչափ կը մշակուի, որ անոր մասին խօսք անգամ չի կրնար ըլլալ, պայմանաւ որ այն իւր ազգախօսական կամ գէթ պատմաբնական նկարագիրը չկորսնցնէ, մանկով զրապէս այնպիսի նիւթներու մէջ, որոնք իրենց բնութեամբ բոլորովին ուրիշ սեռի կը վերաբերին: Եթէ 19րդ դարու մէջ կրօնագիտական վեճերը այնչափ սուր եւ մղեցին կերպարանք առին, սոյն սկզբունքին կարեւորութիւն չտալն էր պատճառը: Կրօնի նախապատմական հարցերը շատ անգամ՝ եւ այն գլխաւորաբար հակադրօնականներու կողմանէ, կը շփոթուէին կրօնի ընդանցական եւ դաւանաբանական հարցերու հետ, սանդղեղով այսպէս քասօսյին վիճակ էր թէ՛ Կրօնագիտութեան եւ թէ՛ կրօնի փիլիսոփայութեան եւ բնազանցութեան համար:

Առաջիկայ աշխատութիւնս, ըստ կարելւոյն պիտի խորշի նման ծայրայեղութիւններէ: Սակայն՝ ինչպէս վերը ըսուածներէն ինքն իրեն արգէն կը հետեւի, երբ կրօնագէտի մը բով՝ կրօնագիտականին հետ սերտիւ կապուած է փիլիսոփայականը՝ մէկը կարելի չէ քննադատել առանց միասին: Մեր ըսածը կ'արժէ մանաւանդ երբ քննութեան առարկան ըն. Կրօնի գրութիւնն է, ուր երկու տարրերը իրարու հետ այնպէս ձուլուած են, որ մէկը առանց միասին անըմբռնելի է: Ի հարկէ նոյն իսկ այս պարագային՝ չափ մը կայ, ուսկից անդին անցնելու չէ՝ ի սէր կրօնագիտական մեթոդին, Այս կէտն ալ նկատողութեան անուան է ուսումնասիրութեան մէջ, փիլիսոփայական հարցերը շօշափած ենք լիկ ժխտականապէս, այսինքն՝ անոնց միայն հակասականութիւնն ու անհիմն ըլլալը ցուցնելով բաւականացած ենք:

Հոս աւելորդ չէ կարծենք նաեւ դիտել
առլ, որ «կրօնի ծագում», ստացուածքը երկու
խմտառով կարելի է հասկնալ, Թէ ինչպէս կը
ծագի կրօնականութիւնը իւրաքանչիւր մարդ-
անհատի մէջ, ինչ են անոր յառաջագալու-
թեան մարդկային անհատական սղգակները,
ուստի եւ կրօնի հոգեկոսական կամ իմացա-
րանական ծագումը չէ մեր քննութեան նիւթը,
այլ պատմականը՝ երբ եւ առաջին ան-
գամ ինչ ծնել տակ մուս գտած է կրօնը
մարդկային կեանքին մէջ, այս է մեր քննելիքը
գործքին Ս. մասին մէջ, իսկ երկրորդին մէջ
պիտի ծանրանանք կրօնական առասպելներու
կամ գիցարանութեան վրայ, ի՞նչ են կրօնա-
կան առասպելները յառաջ քերող ներքին
ազդակները, ինչ անոնց էությունը եւ ընդ-
հանրապէս որ առարկանները ընդունակ
են դիցարանական ստեղծագործութիւն-
ներու, ահա հարցեր, որոնց պատասխանը մեծ
նշանակութիւն ունի Ս. մասին համար:

(Հարաւ-իւրի)

Հ. Ա. ՄԱՍԻՍԿԵՆ

ԱՅԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ

ՈՒՂԵՒՈՐՈՒԹԻՒՆ

ՀՆԱՍՈՍՈՒԿԱՆ ՀՅՈՋՁՅՑՈՒԹԵԱՆ

Ի ՊՈՆՏՈՍ ԵՒ Ի ՓՈՔՐ-ՀԱՅՍ

Փ. ԵՒ ԵԻԳ. ԿԻՐԿՈՐ ԵՂՔՐՈՐՑ

Ա. Ամիսոս:

§ 1. Ամիսոս* — Մամոնի ցամաք ելանք
1900 ապրիլ 4 շորէշաբթի օրը՝ այգուն, երեք-
մասնեայ՝ յոյն, տաճիկ եւ հայ՝ քաղաքը մահկա-
նէ տարածուած է բլուրներու վրայ՝ որոնք լայ-
նօրէն բաց նաւակայքը կը պատեն, իւր շինուածք-
ները՝ որոնք կրօվ բռնուած են եւ լարակի գծուած
փողոցներուն երկայնքը կը շարունակեն, որեւէ բան մը
չունին հնարածի մը հետաքրքրութիւնը դրսեւոր,
Ամենքն ալ նոր են. Ժ.Թ. դարուն՝ վաճառականու-
թեան արագ աճմամբը նաւահանգիստ իւր հին

բարգաւաճումը վերադառնալ է. եւ այս պատճա-
ռաւ ալ մեզի ամենապատեհ տեղն երեւցած էր՝
մեր ուղեւորութեան պատասխանութիւնները տես-
նելու համար: Առեւտրական այս մեծ հրապարակին
մէջ Ռեզգիլի գերհիպատոսի մը ներկայութիւնը
մեզի համար մեծ տաճարակութիւն մ'իշխաւ: Պր.
Աքիլէս Կիլիքոսիոս, Թեպետեալ արդէն հիւան-
դագին՝ որով քիչ մ'աղքն ալ պիտի վախճարուի,
ամենայն կամակար եւանդեամբ փութաց ձեռն-
առ ըլլալու մեզի, եւ իւր միշտամոլութեամբ հար-
թեց մեզն գտնարանութիւնները՝ որոնք կրօնային
ծագիլ մարդկան հետ պայմանաւորուելու եւ ձեռք
գնելու տանն, որոնցմով պիտի կազմուէր մեր
կարաւան: Պր. Whittall՝ Ժախոտի վարչութեան
տեսուչը (նաչը) պատուաւորաբար յանձնարարա-
կաններ տուաւ մեզի ներքնաշխարհին մէջ գտնուող
իւր գործակալաց ուղղուած, որով անասանիկ
գիրութիւններ ունեցանք, գլխաւոր քաղաք-
ներուն մէջ աղբեղիկ պաշտպանութիւն մը եւ միշտ
հիւրամեծար օթեան մ'ապահովելով:

Մամոնի արդի քաղաքը ճիշդ այն տեղը չէ
գրուել՝ որ Միլետացիք հիմնած էին իրենց քա-
ղաքն այս իւր ծովախորշին մէջ: Ամիսոս կանգնած
էր բարձունքի մը վրայ աւելի գեղիչ հիւսիսակողմը,
նաւակայքը պաշտպանող հրաւանդանի ծայրը:
Հիւսիսէն ու արեւելքէ՝ ծովապատ, եւ արեւ-
մուտքէն ցարակուրդ-իւրմակի դարպիւնեայ հովտէն
պատուած՝ այս լեռնաշաղաթը, որ ծայրը գեղի
ներս դարձած տանձի մը ձեւին նմանութիւն ունի,
ազմադիտական առանկալաբղ գիրք մը կը կազմէր
(հարս. Ժ): Արեւմուտքէն անտարակոյս գրուած
էր ամենէն աւելի անուիկ սեղմուած՝ բայց նաեւ
ամենէն բարձր (159 մետր) մասը: Զարմանալի չէ որ
այսպիսի ահեղ գիրք մ'ունենցող այս մեծ բերդա-
քաղաքն եւ առեւտրական հրապարակը կարած եւր
թէ կրնար Ղաւկադղոսի մը բանակաց գիմարաւել:

Հեռուէն ի՞նչէն եւ կը հսկէ ծովեզրքին
վրայ՝ որ մէկ կողմանէ գեղի ի Սինոպ ի Սինոպ
կ'աներեւութանայ ալքէ, եւ միւս կողմանէ գեղի
կերտան: Ծովափէն վեր շարք մ'առեւտրական
բլուրներ այնպէս պիտի երեւային թէ գիտարաններ
կամ նաւային ցամաքանիշք ըլլան, եթէ շփո-
նայինք թէ հինքեր յաճախ բարձունքներ կ'ըն-
տարէին իրենց մուռները թաղելու համար կարկա-
ռակներուն (tumulus) ներքեւ: Արեւմտակողմը
տակաւին կը նշմարուին հեղեղի շրջապարսպին՝ որ
լեռնաշաղաթի եզրերը կը շրջապատէր. բայց այս
պատերուն անկարգ շինութիւնը, որոնց համար
գործածուած են նաեւ կարկաստանաց աստղներ,

* Հմմտ. Cuinet, La Turquie d'Asie, I, p. 87 ff.

՝ Հաստակն է — միայն պեղումները կրնան տալու
պայտցոյ մը առւ, — Թէ Ամիսոսի հռչակոյնները գերեզ-
մաներ ըլլան: Թաղման այս ոճը՝ որ Թուրքացի քով
սովորական էր, գործածութեան մէջ էր նաեւ Փուրկա-
ցոյ քով՝ որոնք նոյն ցեղէն էին, եւ գերեզմանակապ
կարկաստանէն անսկզբուած է թէ զատիք չգիտելու չէ
կապպագովիկան հաւելարներն (tell), արար. Թեւէ հնոս
որոնք կը գտնուին միմեւ. Ամիսոսի հովիտը Պափլոնոսի
մէջ: Հմմտ. Leonhard, Paphlagonische Denkmäler.
Breslau 1902, p. 2. — Սակայն տես վարք § 2:

* [Ուղեգրութեան Բ Մասին սկիզբը գրուած է
ընդհանուր քորուէ մը Փորան Ուրի՝ Աշիւի գետէն
մինչեւ Եփրատ, ուր նշանակուած են կրկին ուղեւորու-
թեանց ալ ուղեգծերը, սեւանով Աշիւիքներն բռնած ճամ-
բաները, կարմրագին՝ երկու եղջարցոց հետաջատան գծերը:
Ե. Թ.]